

Een zwierig danser op strakke koorden*

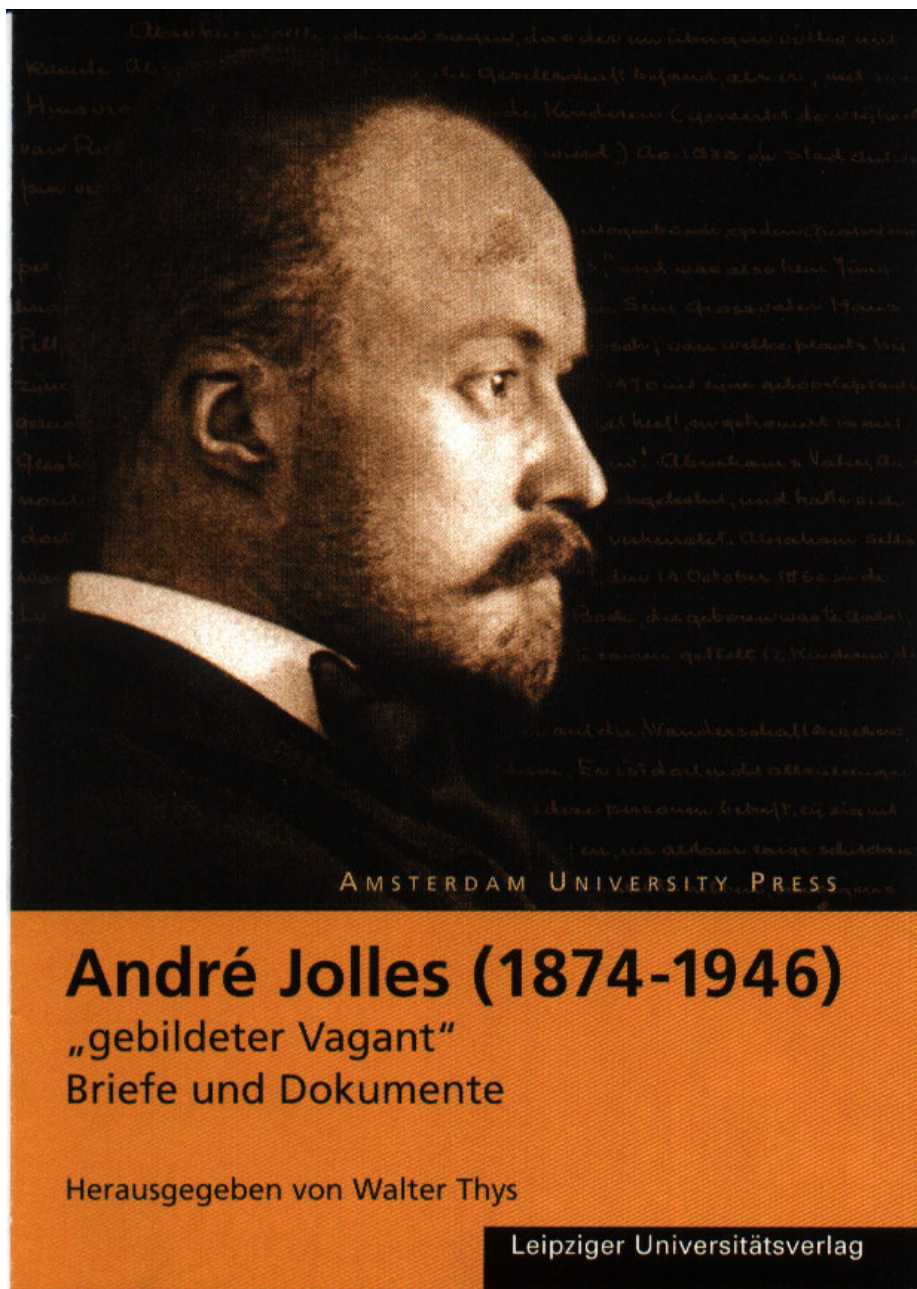
Jaap Grave

‘Zeker is hij een der meest versatiele geesten die het Holland der 19de eeuw heeft voortgebracht’, schreef Henriëtte Roland Holst-van der Schalk in 1940 en doelde daarmee op André Jolles (1874–1946), ‘uiterst geestig en begaafd met een fabelachtige gave van assimilatie. [...] Helaas mist hij sommige karaktereigenschappen, zonder welke geen werkelijk bereiken, op welk gebied dan ook, mogelijk is.’ In uitspraken van andere prominente tijdgenoten wordt Jolles’ geest eveneens geprezen, maar over zijn karakter waren zij minder vleidend, vooral nadat in Nederland bekend werd dat hij lid van de Duitse nationaal-socialistische partij was geworden. De cultuurfilosoof en historicus Johan Huizinga noemde Jolles’ keuze het gevolg van ‘geestelijke verdwaling’ en Richard Roland Holst schreef Huizinga in 1933: ‘Dat hij Nazi geworden is dat bevreedt mij niet, hij heeft niet zoo maar een Nerokop voor niets.’ Jolles’ karakter, dat Henriëtte Roland Holst treffend beschreef, is een van de fascinerende aspecten van de brieven en documenten die Walter Thys heeft verzameld en uitgegeven.

Thys, emeritus hoogleraar aan de universiteiten Gent en Rijssel, houdt zich al bijna vijftig jaar bezig met Jolles: zijn eerste publicatie over hem dateert uit 1954. In het geheel heeft hij in *André Jolles (1874–1946). ‘Gebildeter Vagant’* 1476 Nederlandse en Duitse brieven van en over Jolles opgenomen. Alle brieven aan Jolles zijn verloren gegaan; hij zou ze hebben verbrand. De circa 150 brieven die Jolles aan Huizinga schreef, heeft Thys helaas niet opgenomen. Voor een goed beeld van Jolles zijn ze echter onmisbaar. Behalve brieven heeft Thys interviews met een oud-studente van Jolles en een van zijn kinderen opgenomen, een lijst van Jolles’ publicaties en colleges en een uitgebreide chronologie van zijn leven.

Niets wees er in Jolles’ jeugd op, dat hij ooit wetenschapper zou worden. Hij was een literair wonderkind. Zijn literaire belangstelling kreeg hij van huis uit mee: zijn moeder Jacoba Cornelia Jolles-Singels schreef zelf en had contact met de culturele elite in Nederland. Zij correspondeerde met schrijvers rond de ‘Nieuwe Gids’ (dat Jolles’ vroeg gestorven vader met duizend gulden had gefinancierd), zoals Albert Verwey en Willem Kloos maar ook met de schilder en graficus Jan Veth, die portretten maakte voor de tijdschriften ‘De Kroniek’ en ‘De Amsterdammer’. Verwey gaf haar advies welke lectuur voor André geschikt was en Jolles logeerde enkele keren bij de Nederlandse dichter. Jolles kreeg bijles

* Naar aanleiding van: André Jolles (1874–1946). ‘Gebildeter Vagant’. Brieven en documenten bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door Walter Thys. Amsterdam University Press/Leipziger Universitätsverlag 2000, 1173 p.

Grieks en Latijn van de schrijver Hein Boeken en las Shakespeare met Herman Gorter. De componist Alphons Diepenbrock beschreef zijn indruk van Jolles aldus: 'wat is hij vroegrijp. Is het echt, dan is het wel een bijzondere jongen. Wat ik van zijn eigenaardigheden heb gemerkt is niet zoo erg exeptioneel, maar vreemd blijft voor mij dat een jongen, behalve een beetje jongensachtige ideeën, gewoon jongensachtig doet en dan alle werken van Maeterlinck leest en Dante en Ruysbroeck.'

De schrijvers van en rond 'De Nieuwe Gids' waren weliswaar voorbeelden voor Jolles en zijn generatie, maar de jongeren keerden zich tegen het estheticisme van de kunst om de kunst en het individualisme van hun voorgangers. Jolles en de medewerkers van het Nederlandse tijdschrift 'De Kroniek' waren van opvatting dat kunst niet meer zichzelf, maar de gemeenschap tot doel moest hebben. Bovendien kreeg de jongere generatie geen ruimte. 'We moeten', schreef hij in 1892 aan zijn vriend Jan Kalf, 'de wereld laten schudden of anders schoolmeester worden en zwijgen.' In Vlaanderen was al eerder een soortgelijke beweging tot ontwikkeling gekomen, sterk gestimuleerd door kunststromingen in Brussel, waar het impressionisme, het symbolisme en de art-nouveauarchitectuur waren doorgebroken. August Vermeylen en de andere Vlaamse schrijvers die betrokken waren bij de oprichting van het tijdschrift 'Van Nu en Straks', dat in 1893 voor het eerst verscheen, streefden naar een plaats in en niet buiten de maatschappij. Het is niet verwonderlijk dat er tussen kunstenaars uit Nederland en Vlaanderen een intensieve samenwerking ontstond, op 'voet van gelijkheid', zoals Verwey haar treffend beschreef.

Jolles zou in 1893 en 1894 enkele keren in 'Van Nu en Straks' publiceren. Zijn correspondentie met de redacteur August Vermeylen begon in 1893 en eindigde eind 1894 tamelijk abrupt. Voor Thys is die breuk een van de onopgeloste vragen van zijn verzameling documenten en brieven. Toch zijn er twee brieven van Vermeylen, die niet in het boek zijn opgenomen, waarin hij zich duidelijk over Jolles uitlaat. Het is vreemd dat Thys ze niet opneemt, terwijl hij wel uit de brief van 31 december 1894 van Vermeylen aan Emmanuel de Bom citeert. Want een dag eerder, in een brief aan Alfred Hegenscheidt, noemde Vermeylen Jolles een 'ploert' en vervolgde: 'Die kerel begint me van het gemeen literair kanale te schijnen. Hij is journalist geworden en brengt niets meer voort.' Een maand later schreef hij aan De Bom dat hij nog steeds niets van Jolles had gehoord: 'Twee brieven van mij (October & einde November) bleven onbeantwoord, wat een grofheid is, aangezien den toon van den tweeden brief. Waarom hij zoo handelt weet ik volstrekt niet.'

Hoogstwaarschijnlijk heeft Jolles' zwijgen te maken met het feit dat hij vaste medewerker van het tijdschrift 'De Kroniek' werd, waarvan het eerste nummer in januari 1895 verscheen. Het weekblad 'De Kroniek' was het blad van de generatie der Negentigers en de parallellen tussen de uitgangspunten van 'De Kroniek' en 'Van Nu en Straks' zijn groot. Huizinga verklaarde de veranderde stemming in Nederland in die jaren als volgt: 'De wending der geesten, die zich omstreeks 1890 in kunst- en letterkundig leven van Nederland begon te doen gevoelen, berustte voor een deel op een reactie tegen het overmatig individualisme en impressionisme der eerste Tachtigers, en sproot voort uit een behoefte aan meer

stijl en stelligheid, meer vaste richting en geloof. Het was geen toeval, dat in de beweging van dit decennium, tegenover het overwegend dichterlijk-belletristisch karakter der eerste periode, de beeldende kunstenaars, de bouwers, de musici, de sociale en historische denkers meer op den voorgrond traden.¹ Medewerkers van het tijdschrift waren behalve P.L. Tak, de oprichter, ook Alphons Diepenbroek (die verantwoordelijk was voor de muziek), Richard Roland Holst, Jan Kalf (toneelrubriek) en Jan Veth.

Tussen 1895 en 1899 publiceerde Jolles in 'De Kroniek' over diverse onderwerpen; onder meer recensies over literatuur en toneel en artikelen over kunst en folklore. Veel artikelen en recensies van Jolles zijn nog altijd de moeite van het lezen waard, zoals zijn impressionistische bespreking van de roman *Een koning* van Arij Prins uit 1898: 'Want men moet Prins niet *lezen*. Schuif hem voor mijn part als opium, droom hem als onverjaagbare ficties uit narcotischen slaap, staar hem aan met gloeiend berande oogen als de meer-dan-werkelijkheid-strakte van een verschijning, hoor hem als een van den vuurgod aangeblazene de sissende bliksem-stemmen hoort, voel hem fysiek als de klamme rillingen bij naderend onweer, proef hem als den dorstig prikkelenden nasmaak van een koortsnacht, maar onderwerp u voor alles aan die groote zichtbaarmakende kracht, en zie hem.'²

De jaren 1896 en 1897 waren belangrijk voor Jolles' intellectuele contacten en zijn privé-leven. Sinds 1896 was hij bevriend met Johan Huizinga. In Italië, waar hij zijn moeder de winters doorbracht, leerde hij de nu nog bekende Duitse kunsthistoricus Aby Warburg kennen. In Florence had hij de Hamburgse Tilli Mönckeberg leren kennen, die hem in een brief aan haar ouders, vooraanstaande regenten uit Hamburg – haar vader was er burgemeester – als gepromoveerd kunsthistoricus met een baan aan een universiteit introduceerde. Dat was, zoals nog zal blijken, niet Jolles' eerste leugen over zijn opleiding. Hij zou in 1900 met Tilli trouwen, van Italië naar Duitsland verhuizen, een academische loopbaan inslaan en daar – met een onderbreking van twee jaar in Gent – voorgoed blijven. Maar voor het zover was, moest hij eerst een universiteit bezoeken. Hij volgde Warburgs raad op zijn geest wetenschappelijk te scherpen.

In Freiburg promoveerde hij in 1905 over de esthetiek van Vitruvius. Veel colleges had hij echter niet gevolgd. In 1912 schreef hij Huizinga vol trots: 'Weet je wel, oude vriend, dat ik nooit kunstgeschiedenis gestudeerd heb – er ter nauwer nood een uur of twee in mijn leven college in liep – er geen examen in deed en er alleen privaattoecant in was?'³ De gegevens in zijn vita bevatten enige onwaarheden zoals die dat hij redacteur van 'Van Nu en Straks' was geweest. In 1908 volgde hij zijn leermeester Otto Puchstein naar Berlijn. Hoewel er in

1. Johan Huizinga, *Leven en werk van Jan Veth*. Haarlem, 1927, p. 49. Alle andere citaten uit dit artikel komen, tenzij anders aangegeven, uit het besproken boek. Het standaardwerk over 'De Kroniek' is nog steeds: Dr. Walter Thys, *De Kroniek van P.L. Tak*. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw. Gent, 1955.

2. André Jolles, 'Litteratuur'. In *De Kroniek*, 4e jg., nr. 158, zondag, 2 januari 1898, p. 3.

3. Jolles aan Huizinga, 15 juli 1912. In J. Huizinga, *Briefwisseling I. 1894–1924*. Redactie Léon Hanssen, W.E. Krul, Anton van der Lem. Z.p., 1989, p. 123.

die jaren talrijke Nederlanders in de Duitse hoofdstad waren, zijn er in Jolles' brieven geen ontmoetingen met de auteurs Herman Heijermans, Frederik van Eeden, Augusta de Wit of de componist Cornélie van Oosterzee, de zangeres Julia Culp of de vertaler Else Otten vastgelegd. Alleen een ontmoeting met de schrijver-journalist Bernard Canter is gedocumenteerd in een brief uit 1910 aan Jan Kalf.⁴

Een constante is toch te vinden in Jolles rusteloze leven: hij brak keer op keer met zijn vrienden. De redenen daarvoor blijven in de meeste gevallen onduidelijk. Warburg, een van de eersten in een lange reeks, gaf in een brief uit 1903 het verschil tussen hem en Jolles aan en daarmee de reden voor de breuk: 'Und hier liegt nun eine radikale und prinzipielle Verschiedenheit in unserm Freundschaftsbetrieb: ich hüte mich zu verletzen, wenn ich nicht sicher bin, heilen zu können.' Later, in 1909, gaf Warburg een scherpe analyse van Jolles' karakter: 'Er ist durchaus nichts für Menschen, die gewissenhaft eingeführt werden wollen, weil er ein zu geschickter "Bluffer" ist; er steckt zwar voll von Wissen und stellenweise genial scheinwerferischen Momenten, benutzt aber diese Qualitäten – halb unbewusst, halb sehr bewusst – um seine Hörer als Siegeschor hinter sich herzuschleifen [...]'.

Jolles bleef tot 1914 in Berlijn. Toen de oorlog uitbrak, meldde hij zich, inmiddels veertig jaar oud, als vrijwilliger en trok naar het front in Frankrijk. Van daaruit schreef hij brieven aan zijn oudste dochter Jeltje, die literair begaafd was. Zijn brieven aan haar – in het geheel zijn het er 447 – nemen in Thys' werk de meeste plaats in. Jolles gaf haar een spoedcursus literatuurwetenschap: hij behandelde gedichten, liet haar vertalingen maken en gaf haar aanwijzingen over stijl. Eind november 1914 rechtvaardigde hij in een brief aan haar de oorlog: 'Wir arbeiten dafür dass Deutschland Ruhe bekommt, dass es in den nächsten fünfzig Jahren nur an seine innere Entwicklung arbeiten kann und nicht mit mächtigen Feinden zu rechnen braucht – weil es sie alle endgültig besiegt hat.' Hoe sterk hij zich had laten meeslepen door het enthousiasme dat er onder de Duitsers – ook bij de intellectuelen – heerste, blijkt uit een brief van februari 1913 aan de sociaal-democratische journalist Johan Ankersmit. Want die brief maakt duidelijk dat hij de oorlogsdreiging weliswaar aanvoelde, maar nog geen idee

4. Jolles schreef: 'Gisteren hadden wij een rare visite. Bij mijn laatste egyptische lezing [...] kwam na afloop een wonderlijk joodje op mij toegestapt; wie denk je? Bernard Canter.' In dezelfde brief schreef hij: 'Weet je dat "Marsyas" misschien bij Reinhardt opgevoerd wordt?' Het gaat om Balthazar Verhagens 'Marsyas', een toneelstuk in drie bedrijven met muziek van Alphons Diepenbrock. Op 4 december 1910 schreef Elisabeth Diepenbrock, de echtgenote van Alphons Diepenbrock, in haar dagboek: 'Hij [Jolles] wil Reinhardt voor Marsyas interesseren en het stuk zelf vertalen.' Zie: Eduard Reeser (uitgever), *Alphons Diepenbrock*. Brieven en documenten. Bijengebracht en toegelicht door Eduard Reeser. Deel VII. Uitgegeven door de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis. Amsterdam, 1995, p. 67. In een briefkaart die gedateerd is op 13 januari 1910 schreef Diepenbrock aan Verhagen: 'Het is evenwel beter voordien hem [Jolles] per brief te vragen of hij volhardt in zijn plan of niet, en of hij van je toneelstuk wil nemen dan wel of hij wanhoopt aan den goeden afloop van deze onderneming.' Idem, p. 128. Van contacten tussen Jolles en Reinhardt blijkt niets uit de brieven van Thys. Uiteindelijk zou Else Otten 'Marsyas' vertalen.

had waarom die gevoerd zou moeten worden: ‘Hier denken ze op het oogenblik hard aan oorlog – zoolang ik in Deutschland ben heb ik de stemming nog niet zoo bedenkelijk gevonden. Ze willen vechten, tegen wie? – om wat? weet geen kip.’

In 1916 werd Jolles benoemd tot hoogleraar aan de verduitschte Von-Bissing-universiteit te Gent. In een brief aan Huizinga rechtvaardigde hij in 1921 zijn beslissing: ‘Ik ben naar Gent gegaan omdat ik overtuigd was dat ik daar iets voor de "Nederlandsche zaak" – vergeef de gemeenplaats - zou kunnen doen, ja, ik geloof haast, dat wat ik daar gedaan heb, iets van dien aard was. In ieder geval schijnt het mij dat mijn onbruikbare geest daar nog beter te gebruiken was dan elders. Misschien is ook dit een vergissing.’⁵

Of naïviteit of geldingsdrang Jolles tot deze stap heeft aangezet, blijft onduidelijk. Zijn Nederlandse vrienden moeten hem slecht hebben geïnformeerd, want in de Nederlandse pers werd, aldus Paul Raché, een tussen 1916 en 1918 bij de Duitse ambassade in Den Haag gestationeerde Duitser, uitgebreid beschreven welke moeite het had gekost ‘die berühmte Genter Hochschule überhaupt ins Leben zu rufen und einigermaßen mit Lehrkräften auszustaffieren, [die Presse] erzählte von der ablehnenden Haltung der wirklichen geistigen Führer des Flamentums dem deutschen Propagandaunternehmen gegenüber und es war für den in Holland lebenden Deutschen ein blamables Gefühl, immer wieder in der holländischen Presse zu lesen, daß dieser oder jener berühmte holländische Hochschullehrer trotz der glänzendsten Bedingungen das deutsche Angebot, an der flamischen Universität in Gent zu wirken, "selbstverständlich" abgelehnt hatte.’⁶ Verschillende Vlamingen, onder wie Pol de Mont, hadden een hoogle- raarschap van de hand gewezen.

Jolles doceerde er archeologie en beschavingsgeschiedenis, maar schonk ook aandacht aan de poëzie van Paul van Ostaïen. Tot de studenten die zijn colleges bezochten, behoorden onder anderen Richard Minne, Jozef Cantré en Wies Moens. Jolles wordt ook als animator van het tijdschrift ‘De Regenboog’ genoemd, dat in 1918 in Gent verscheen. In de Gentse ‘Nederlandsche Schouwburg’ hield hij ook enkele inleidingen voor toneelavonden, zoals op 27 mei 1918 over August Strindbergs ‘Vader’. ‘Van alle onrustige, ontevreden geesten’, aldus Jolles in zijn inleiding die ook als een beschrijving van zijn eigen karakter kan worden beschouwd, ‘die de laatste helft van de negentiende eeuw heeft voortgebracht, is Strindberg misschien de onrustigste en ontevredenste. Hij is een zoeker die nooit en nergens iets vindt, behalve datgene wat hij niet gezocht heeft. Hij is een omgekeerd kameleon – want waar dit diertje, naar ons zoölogen vertellen, gaarne de kleur van zijn omgeving aanneemt, daar neemt Strindberg overal waar

5. Jolles aan Huizinga, 1 mei 1921. In Huizinga, *Briefwisseling I*, p. 332.

6. Paul Raché, *Wir sind allzumal Sünder...* Die Völkerverhetzung im Weltkriege in neutralem Lichte. Berlin, 1919, p. 36. Raché (1869–1939) was uitstekend op de hoogte van de Nederlandse cultuur. Hij vertaalde tussen 1890 en 1902 werk van Louis Couperus, Herman Heijermans, Multatuli en Vosmeer de Spie (Maurits Wagenvoort) en was in die periode de invloedrijkste criticus van Nederlandstalige literatuur.

hij komt opzettelijk een andere kleur dan zijn omgeving aan.⁷ Jolles' assimilatievermogen was overigens ook bij zijn Gentse collega's bekend: Hermann Nohl schreef bijvoorbeeld in 1918 aan zijn vrouw: 'Jolles hat alle Moden mitgemacht. Nietzsche, Wagner, Maeterlinck u.s.w. Tango, Kriegspsychose u.s.w.' Nohl was zo onder de indruk van Jolles' intellectuele vermogen dat hij hem er zelfs van verdacht een jood te zijn.

In Leipzig waren in 1917 plannen een lectoraat 'für flämische und nordniederländische Sprache und Literatur' op te zetten. Leipzig moest een kweekschool worden van Duitse ambtenaren en leraren voor het toekomstige Vlaanderen. Men wilde snel handelen, want men was bevreesd voor de concurrentie van de universiteiten Münster, Berlijn, München en Bonn. Leipzig, argumenteerde men, was bij uitstek geschikt voor de bovengenoemde taken 'weil in Leipzig der Insel-Verlag durch ein ganzes Netz von Verträgen sich das offizielle Uebersetzungsrecht und die Verbreitung niederländischer, insbesondere flämischer Literaturwerke gesichert hat.' Waarschijnlijk is het contact gelegd door de eveneens in België gestationeerde Anton Kippenberg, directeur van Insel Verlag, die Jolles in Gent goed had leren kennen. Een voordeel voor Jolles was diens artikel 'Von der niederdeutschen Wahlverwandtschaft', waarover hij later badinerend schreef. 'Het had een zekeren invloed op mijn leven, want door dit stukje kwamen de heeren in Leipzig op het idee mij het leerstoeltje aan te bieden, waarop ik tegenwoordig zit. Of dat een geluk was, waag ik niet te beslissen... in ieder geval dwong het mij aan litteratuurgeschiedenis te doen, wat een prettig vak is.' Ook wilde men Jolles graag omdat hij mede-oprichter van 'Van Nu en Straks' was geweest 'und [...] ihr ständiger Mitarbeiter geblieben [ist]'.

De nederlaag van het Duitse Rijk vormde het eind van de Eerste Wereldoorlog, van de Duitse bezetting van België, de Duitse monarchie, de Von-Bissing-universiteit, Jolles' huwelijk en het begin van zijn werkzaamheden in Leipzig en van een nieuw huwelijk. In België werd hij in 1920 bij verstek tot vijftien jaar dwangarbeid veroordeeld. Hij was overigens niet de enige die vanuit Gent naar Leipzig was gevlucht. Georges Pieter Maria Roose gaf er voor de Fichte-Hochschule lezingen over Vlaanderen en de Vlaamse Beweging.⁸ Peter Mertens vertaalde er voor Kippenbergs Insel-Verlag.

De Duitse nederlaag vormt ook het begin van enkele lectoraten Nederlands in Duitsland, die meestal door voormalige Vlaamse activisten werden bezet. René van Sint-Jan werd in 1920 lector in Münster⁹, Raf Verhulst in 1921 in Göttingen¹⁰, Albert Vlamynck, die tijdens de bezetting ook werkzaam was in Gent en in 1919 en 1920 in Leipzig verbleef, werd uiteindelijk in 1928 benoemd

7. 'Inleiding gehouden door André Jolles tot de vertooning van "Vader" van August Strindberg op maandag 27 mei 1918 in den Nederlandschen Schouwburg te Gent'. In August Strindberg, *De Vader*. Boekverciering door Jozef Cantré. Gent, z.j., p. 4.

8. Wilfred Dolderer, *Wetenschappelijke Tijdingen*, LIX/3/2000, p. 133.

9. Idem, p. 137.

10. Idem, p. 146.

tot lector Nederlands aan de universiteit van Kiel.¹¹ Geen van deze namen komt na 1919 in de door Thys opgenomen brieven van Jolles voor.

Jolles stortte zich aanvankelijk vol enthousiasme in zijn nieuwe werkzaamheden. Hij was geen wereldvreemde geleerde die vanuit een ivoren toren de maatschappelijke ontwikkelingen bezag; zijn uitstekend ontwikkelde assimilatievermogen behoeftte hem daarvoor. In Leipzig was hij revolutionair temidden van revolutionairen. In 1921 relativeerde hij dat in een brief aan Ankersmit: 'ik ben wat ze hier noemen "politisch und moralisch höchst anrühlich" – kommunist zeggen ze – maar dat is een vergissing; ik ben met hart en ziel revolutionair en verder een zeer individueel gevoelssocialist met een sentimenteel en anarchistisch bijmaakje.' De revolutie in Duitsland was van korte duur en Jolles verloor al vlug zijn belangstelling.

Maar tevreden was hij niet in Leipzig. Tot het eind van de jaren twintig heeft hij met steun van Huizinga geprobeerd een hoogleraarschap in Nederland te krijgen. De brieven daarover geven een uitstekend beeld van het academische gekonkel en laten zien dat buiten-universitaire criteria een belangrijke rol spelen bij benoemingen. Een hoogleraarschap kunstgeschiedenis in Leiden ging al in 1907 aan zijn neus voorbij (hij had te weinig gepubliceerd en was te onbekend in Nederland), in 1908 eveneens in Utrecht ('Hij lijkt wat wild en schijnt niet te passen in *eenig* verband'; bovendien zou hij de Nederlandse belangen niet dienen); in 1909 twijfelden de verantwoordelijken of Jolles geschikt zou zijn 'tot geheel zelfstandig wetenschappelijk onderzoek.'; in 1911 solliciteerde hij naar een professoraat Oude Geschiedenis in Groningen; in 1924 naar een hoogleraarschap Nederlands in Leiden (Verwey zou benoemd worden); in 1928 solliciteerde hij in Amsterdam. De beoordeling van Jolles' publicaties tijdens die laatste sollicitatieprocedure is vernietigend: zijn veelzijdigheid wordt 'gebrek aan vaste lijn' genoemd en zijn ander werk zou meer literaire dan wetenschappelijke kwaliteiten hebben. Een Duitse collega schreef in een brief aan de curatoren over Jolles: 'Er ist ein geistreicher Causeur, aber in wissenschaftlicher Beziehung ein Dilettant.' In 1929 volgt zijn laatste sollicitatie voor een hoogleraarschap Duitse taal en literatuur in Bern. Zijn pogingen alles achter zich te laten en ergens anders opnieuw te beginnen, strandden in deze jaren. Hij slaagde er niet in een andere baan te vinden. Hij kon alles ook niet achter zich laten en weggaan; uit beide huwelijken had hij negen kinderen.

Jolles' ontevredenheid bleef ook in Leipzig niet onopgemerkt. Dankzij Kippenbergs inspanningen kon hij er in 1923 tevens vergelijkende literatuurwetenschap doceren: 'weil', aldus Kippenberg, 'er wohl einer der besten Kenner der vergleichenden Literaturgeschichte ist, die es gibt, vielleicht - ich glaube nicht zu viel zu sagen – der einzige, der das ganze Gebiet wirklich beherrscht.' Dat er over de samenwerking tussen Jolles en Kippenberg weinig bekend is, heeft er waarschijnlijk mee te maken dat zij over de meeste projecten mondelinge afspraken hebben gemaakt.

11. Idem, p. 153.

Zoals uit de correspondentie met Huizinga blijkt, had Jolles in de jaren twintig nog voldoende contact met Nederland. Hij schreef meer dan twintig artikelen voor 'De Gids', mede omdat hij het geld in het door inflatie geteisterde Duitsland hard nodig had.¹² 'De Gids', met onder anderen Jolles' vrienden Huizinga en Veth in de redactie, was in die jaren behoudend. In een brief aan Huizinga blijkt dat Jolles zich er thuis voelde. Hij verafschuwde de moderne literatuur. Over Martinus Nijhoff schreef hij aan Huizinga: 'het gaat mij net als jou; ik krijg er een beroerden smaak in mijn mond van. Wat drommel meent hij met geestkracht? ik zie nergens geest en nog minder kracht.'¹³ Huizinga's uitspraak over het werk van Hendrik Marsman sluit daar naadloos bij aan. Hij noemde diens werk 'in den grond volkomen onbeduidend [...], een puistje van de kwade sappen van het moderne leven. Dat het wezenlijk en innerlijk vlak bij de bioscoop staat: de vervloekte uiterlijkheid gepaard aan dikdoenerij. [...] Laat ons toch den moed hebben hebben, om ouderwetsch te zijn, en dit soort werk hooghartig te negeren.'¹⁴ Dat deden zij ook. Jolles schreef in *De Gids* niet over moderne Nederlandse literatuur en ook uit de in het boek opgenomen lijst met zijn colleges in Leipzig blijkt niet dat hij er aandacht aan heeft besteed. Toch had Veth weinig vertrouwen in Jolles: 'Hij moet de Gids niet voor zijn avontuurlijke neigingen kunnen gebruiken', schreef hij, 'en op onze strakke koorden zwierig komen dansen.' Jolles' avontuurlijke neigingen waren bekend en gevreesd.

De brieven uit de jaren twintig maken duidelijk dat Jolles in een crisis verkeerde. Hij was geestelijk moe, miste het avontuurlijke leven en voelde zich 'volkommen verblödet von dem "regelmäßigen Universitätsbetrieb".' In een brief aan zijn dochter uit 1928 neemt hij zijn leven onbarmhartig onder de loep: 'In zwölf Jahren werde ich pensioniert, dann bin ich alt, und vielleicht besteht dann die Möglichkeit noch einige Jahre irgendwo beschaulich aus zu ruhen. Es liegt wohl daran, dass ich mein ganzes Leben lang mich selber stark überschätzt habe – oder vielmehr, dass es mir immer gelungen ist, meine Schwächen vor mir selber zu verstecken.' De vraag naar de zin van het leven keert in de brieven uit deze jaren steeds opnieuw terug. Ondanks deze crisis schreef Jolles zijn belangrijkste werk, de *Einfache Formen*, waarmee hij nog altijd bekendheid geniet. Het is gebaseerd op zijn uitgewerkte colleges over 'Stilistik' uit 1925. Dat het boek is verschenen, heeft hij aan twee van zijn studenten te danken die tijdens de colleges uitvoerig aantekeningen hadden gemaakt. De eerste versie heeft Jolles namelijk in een woedeaanval verscheurd. Dat de studenten hem steunden, is geen toeval: Jolles was een populaire professor en organiseerde veel buiten-universitaire activiteiten.

Jolles' onbehagen in deze tijd sloot aan bij het conservatieve gedachtegoed dat in deze jaren steeds meer aanhangers in burgerlijke kringen vond. Een cen-

12. Jolles had in de Eerste Wereldoorlog zijn kapitaal in 'Kriegsanleihen' belegd. In 1918 was daar niets meer van over. Bovendien was zijn inkomen aan de universiteit in die jaren afhankelijk van het aantal studenten.

13. Jolles aan Huizinga, brief van 13 september 1922. In Huizinga, *Briefwisseling I*, p. 411.

14. Huizinga aan zijn mederedacteuren van 'De Gids', 4 januari 1923. In Huizinga, *Briefwisseling I*, p. 437.

traal punt daarbij was de tegenstelling tussen massa en elite, waardoor velen er net als Jolles van overtuigd waren ‘dass wir überall eine Aristokratie brauchen. Die Verflachung unseres Geisteslebens, wie sie unter dem parlamentarisch, demokratischen Einfluss unseres Staatswesens immer weiter schreitet, ist mir unerträglich.’ Het werk van Paul de Lagarde en Julius Langbehn, dat een algemeen sluimerend onbehagen tot uitdrukking bracht, werd opnieuw populair. In een wereld die zeer snel veranderde en in een land dat de teleurstelling van de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog moest verwerken, zocht men naar continuïteit die voor velen in het verleden lag. Het invloedrijkst was Oswald Spenglers *Untergang des Abendlandes* uit 1918, een boek dat Jolles in de jaren twintig met enthousiasme las. Antoine Bodar heeft in een artikel uit 1983 Jolles’ activiteiten in de jaren twintig en dertig summier beschreven en maakt duidelijk dat een verklaring voor Jolles’ keuze voor het nationaal-socialisme in de kring rond de Leipziger socioloog Hans Freyer moet worden gezocht. Tot dit groepje behoorden ook de socioloog Gunther Ipsen en de taalwetenschapper Walter Porzig. Zij waren allen sterk beïnvloed door het werk van Spengler.¹⁵

Jolles’ her kreeg zijn élan met de opkomst van de nationaal-socialisten. Alweer raakte hij gefascineerd door een nieuwe beweging. Het streelde zijn ijdelheid toen hij hoorde dat de nationaal-socialisten zeer tevreden waren over zijn college uit 1932, waarin hij Freuds psycho-analyse afwees. Maar nog aarzelde hij aan welke partij hij zijn stem bij de verkiezingen wilde geven. Hij wilde op de communistische partij stemmen of zijn stembriefje verscheuren. In toenemende mate domineert de politiek de inhoud van de brieven. Een brief aan zijn dochter Jeltje (die met een jood getrouwd was), waarin hij haar een overzicht van de ‘Rassenkunde’ gaf, maakt duidelijk dat Jolles voor de nationaal-socialistische zaak gewonnen was.

Maar pas toen de nationaal-socialisten aan de macht kwamen, was Jolles van hun gelijk overtuigd. In 1933 schreef hij dat hij nog eens op Hitler wilde stemmen, verdedigde hij tegenover Jeltje het antisemitisme en juichte hij de toegenomen invloed van de nationaal-socialistische studenten aan de universiteit toe. Zijn keuze betekende overigens wel het eind van een lange intellectuele vriendschap: Jolles brak in Amsterdam met Huizinga. Niet andersom.

Antwoorden op de vraag waarom hij zich voor de nieuwe beweging inzette en in 1933 lid van de NSDAP werd, gaf Jolles zelf: bemoeizucht, de studenten zouden hem nodig hebben, hij had het gevoel herwonnen deel van het leven uit te maken en het feit dat er een beroep op hem werd gedaan vervulde hem met trots. Het antisemitisme, schreef hij zijn dochter, die ertegen protesteerde, was noodzakelijk. Wat er in de toekomst met het programmapunt zou gebeuren, schreef hij voorts, moeten we ‘dem Manne überlassen, der nach meinem Glauben, unser Geschick mit beispielloser Sicherheit lenkt. [...] Noch einmal: das Alles liegt in der Hand eines Menschen, der die Weltgeschichte beherrscht – und weil er sie beherrscht habe ich nach keiner Richtung nur einen Augen-

15. Antoine Bodar, ‘Het verlittertuurde leven van André Jolles’. In *Maatstaf*, nr. 8, 1983, p. 38f.

blick Angst. Was wichtig ist, wird er hochkommen lassen, was unwichtig, wird er vernichten – und wenn er es hochkommen lässt, ist es wichtig und wenn er es vernichtet, war es unwichtig.’ Zijn dochter brak met hem en vluchtte met haar man naar het buitenland.

Het aantal brieven uit de jaren dertig en veertig is relatief gering, maar in geen ervan maakt Jolles gewag van de collega’s uit zijn omgeving die naar het buitenland vluchten, ontslagen worden of vervroegd met pensioen gaan. Hij heeft er geen aandacht aan willen besteden: tot 1938 verdween door maatregelen van de nationaal-socialisten vrijwel een derde van het wetenschappelijk personeel aan Duitse universiteiten.¹⁶ Hellmut Seier beschrijft in ‘Universität und Hochschulpolitik im nationalsozialistischen Staat’ het klimaat waarin de overgrote meerderheid van de achterblijvers verder werkte: ‘Man forschte, schrieb, lehrte und studierte in vielen Fächern beinahe wie ehemals. In die Labors und die Hörsäle zog eine farblos-positivistische Emsigkeit ein, deren Erträge geduldet wurden, sofern sie unterhalb der Reizschwelle offener Gegnerschaft blieben.’¹⁷

Jolles’ inzet voor de nationaal-socialisten stuitte bij zijn oude vriend Ludwig Palat op onbegrip. Hij noteerde in 1935 in zijn dagboek: ‘J. glaubt an ein neues Deutschland, kann es aber nicht formulieren. Gibt zu, dass seine Wurzeln in Herder, der deutschen Bewegung (Nohl) u. der *Zwingende Geist* (von Lagarde u. dem Rembrandtdeutschen an) liegen. Es musste aber der Mann kommen, der die verschiedenen Ströme in ein Bett leitete. Dieser Mann ist ihm Hitler – hält ihn für eine Art Mohammed. [...] hält es für möglich, auf rationalem Wege einen neuen Mythos zu schaffen. Sieht auch in Rosenbergs ‘dilettantischem’ ”Mythos d. 19. Jh.” hie u. da gute Ansätze. [...] Bedauert, dass seine Kollegen dem N.S. die kalte Schulter zeigen, statt mit zu arbeiten.’ Jolles’ collega’s beschouwden hem echter als ‘einen Sonderling und den schwierigen u. empfindlichen Menschen.’

Jolles was in het Derde Rijk meer dan een van de talrijke radertjes in het nationaal-socialistische systeem. In 1937 zet hij er zich voor in dat Adolf Bartels, een van de fanatiekste antisemieten vanaf 1900, een eredoctoraat aan de universiteit van Leipzig krijgt.¹⁸ Vanaf 1938 was hij werkzaam voor een ‘wetenschappelijke afdeling’ van de SS in Berlijn, waarvoor hij een studie over de vrijmetselarij schreef. Jolles begeleidde in die jaren een promotie van Werner Gerth over ‘Die Theaterkritik der liberalistischen Epoche im Vergleich zur na-

16. Hellmut Seier, ‘Universität und Hochschulpolitik im nationalsozialistischen Staat’, in Klaus Malettke (Hg.), *Der Nationalsozialismus an der Macht*. Aspekte nationalsozialistischer Politik und Herrschaft. Göttingen, 1984 (= Kleine Vandenhoeck-Reihe: 1503), p. 146. Over de Duitse universiteiten en de invloed van de nationaal-socialisten vanaf 1933 geven de *Dagboeken* van Victor Klemperer een uitstekend beeld. Klemperer schreef overigens een recensie over Jolles’ *Einfache Formen*. Zie: *Litteraturblatt für germanische und romanische Philologie*. Berlin, 51. Jg. 1930, p. 404-416.

17. Idem, p. 147.

18. Jolles was, aldus Thys, ‘samen met zijn collega’s Frings, Hübner, Juncker’s en Korff ”referent” voor de toekenning.’, p. 55. Theodor Frings volgde in 1928 Neumann op.

tionalsozialistischen Kritik'.¹⁹ Als dank voor bewezen diensten kreeg Jolles in 1944 van Hitler de Goethemedaille toegekend.

De uitgave van deze brieven is een grote verdienste van Thys. Wie ooit in archieven heeft gewerkt, weet hoe veel moeite het kost brieven en documenten aan de vergetelheid te ontrukken, met name als het daarbij gaat om materiaal van personen die niet meer bekend zijn. De brieven geven een beeld van een fascinerende persoonlijkheid. Nog belangrijker is echter dat anderen met behulp van dit materiaal verder onderzoek kunnen doen. Toch legt Thys zich niet neer bij de bescheiden rol die bezorgers van correspondentie noodgedwongen toekomt: hij neemt in de inleiding een lijst met vragen op waarop hij geen antwoord heeft gevonden en in het nawoord doet hij een aantal voorstellen waarop het komende onderzoek naar Jolles zich zou kunnen richten. Aan de hand van zijn vragen zou een spannende biografie over Jolles geschreven kunnen worden en aan de hand van Thys' voorstellen kunnen interessante studies worden geschreven. Een voorstel wil ik nog toevoegen aan Thys' lijst: met dit materiaal kan een begin worden gemaakt met de geschiedschrijving van de neerlandistiek in Duitsland.

19. Als Gutachter worden Prof. Dr. André Jolles en Prof. Dr. Hans A. Münster genoemd. Zie: Joseph Wulf, *Kultur im Dritten Reich*. Eine Dokumentation. Frankfurt am Main/Berlin, 1989 (= Bibliothek der Zeitgeschichte), p. 92. Münster was werkzaam aan het 'Institut für Zeitungsgeschichte', waar ook Jolles in de jaren dertig colleges over propaganda zou geven. Zie: Antoine Bodar, 'Het verliteratuurd leven van André Jolles'. In *Maatstaf*, p. 43.